

דף שבועי

בס"ד

פרשת וישב, תשפ"א, מספר 1397

מדוע נפקד מקומה של מסכת חנוכה בעריכת המשנה? דב הרמן

רבי יהודה הנשיא משקע במשנתו את עמדתו המצמצמת של רבי יהודה:

אימתי? מקום שנכנסין בשני ובחמישי, אבל מקום שאין נכנסין לא בשני ולא חמישי אין קורין אותה אלא בזמנה.⁷

דעה זו נזכרה גם בתוספתא לעיל, ונאמרה ע"י ר' יוסה בתוספת הנמקה: "הואיל ומסתכנין בה אל יסתכנו אלא בזמנה".⁸ הר"ש ליברמן כתב:

ומלשון הירושלמי משמע שהברייתא מפרשת את משנתנו, ונותנת לה טעם. כלומר, במקום שאין נכנסין, פירושו במקומות שישראל דרים בין הגוים, וחוששים מפני קנאתן על שמחתנו לאידם, לפיכך חשו למעט ימי הקריאה.⁹

לפי פירוש זה, רבי יהודה הנשיא תמך בדעה המצמצמת את ימי קריאת המגילה, מחשש לאיבת הגוים. ניתן לראות זאת גם בעמדתו באשר ל"ד באדר שחל בשבת, כפי שמובא בתוספתא: "חל להיות בשבת... רבי אומר: אומר אני הואיל ונדחו עיירות גדולות ממקומן ידחו ליום הכניסה".¹⁰ את דעתו זו הוא שיקע גם במשנה,¹¹ בניגוד לדעה האנונימית בתוספתא (שם) שלפיה: "כפרים מקדימין ליום הכניסה, ועיירות גדולות בערב שבת".

גישתו המינורית של רבי יהודה הנשיא באה לידי ביטוי בעניין היתר מלאכה בפורים, כפי שנמסר מפי תלמידו רבי חנינא: "אמר רבי אלעזר אמר רבי חנינא: רבי נטע נטיעה בפורים".¹² במסורת הסיפור שבתלמוד הירושלמי הודגשה פומביות המעשה: "דרבי היה

השאלה שבכותרת נשאלה במהלך הדורות, והוצעו לה תשובות מגוונות. לדעתנו, התשובה כרוכה ביחס המינורי והמסויג של רבי יהודה הנשיא למועדי בית שני: פורים, שבעה עשר בתמוז, תשעה באב וחנוכה.

פורים – הוא ממועדי ישראל מתקופת בית שני, וסיפור התהוותו מופיע במגילת אסתר.¹ העדויות ההיסטוריות מימי בית שני על תפוצתו של חג הפורים מצומצמות.² לפי מגילת אסתר (ט:כא), פורים נחוג ב"ד באדר ובט"ו בו, והפרשנות שניתנה לכך היא שהערים הפרוזות חוגגות ב"ד, ושושן הבירה והערים המוקפות חומה חוגגות בט"ו. על הרחבת ימי הקריאה במגילה אנו שומעים לראשונה בדור אושא. רבי נתן סבור ש"כל החדש כשר לקריאת המגילה".³ לעומתו, חכמי הדור האחרים מזכירים את קריאת מגילה ב"יום הכניסה".⁴ רבי יהודה הנשיא הכיר את ההלכות של הקדמת הקריאה של המגילה ל"יום הכניסה", שנקבעו עוד לפניו, והוא בחר לפרט אותן במשנתו.⁵ הברייתא מציינת שיש סיבה להרחבת ימי הקריאה לבני הכפרים בימי הכניסה בשני וחמישי: "כדי שיספקו מים ומזון לאחיהם שבכרכים".⁶

* ד"ר דב הרמן – מרצה בבית הספר ללימודי יסוד ביהדות באוניברסיטת בר אילן, מחבר הספר: מעגל המועדים – על התפתחותם ההיסטורית ועיצובם בהלכה, במנהגים ובפולקלור, הוצאת כרמל, ירושלים תשפ"א.

1 על השאלה האם מגילת אסתר מתארת אירוע היסטורי ראו: א"ש הרטום, "אסתר", **אנציקלופדיה מקראית** ירושלים, כרך א עמ' 488-489.

2 פורים נזכר בספר מקבים (ב טו, לב), בקולופון שבסוף התרגום היווני למגילת אסתר, ואצל יוספוס פלביוס (קדמוניות יא, עמ' 292).

3 ירושלמי מגילה א א, ע ע"א.

4 תוספתא מגילה א ב-ג (מהדורת ליברמן, עמ' 343 – 344).

5 משנה מגילה א, א - ב.

6 ירושלמי מגילה א א, ע ע"ב.

7 שם משנה ג.

8 תוספתא מגילה א ב-ג (מהדורת ליברמן, עמ' 344-343).

9 ש' ליברמן, **תוספתא כפשוטה** (ניו יורק תשט"ו – תשמ"ח) עמ' 1127.

10 תוספתא מגילה א ב-ג (מהדורת ליברמן, שם).

11 משנה מגילה א, א - ב.

12 בבלי מגילה ה ע"א.

מדובר במקרה חד פעמי, מעשהו זה עמד בניגוד לדעה ששיקע במשנה: "אבל זמן עצי כהנים ותשעה באב וחגיגה והקהל מאחרין ולא מקדימין".¹⁸ גם בדיני האבלות שלפני תשעה באב, המשמשים כהכנה הדרגתית לדיני האבלות החמורים של היום, הקל רבי יהודה הנשיא. במשנתו הוא צמצם את היקף האיסורים שנהגו בדורות שלפניו וקבע: "משנכנס אב ממעטין בשמחה",¹⁹ ולא הזכיר: "ממעטין מעסקיהן מלישא וליתן", כנזכר בברייתא. לפי זה ברור מדוע רחץ רבי יהודה הנשיא בפרהסייה בקרונה (מעין²⁰) של ציפורי בשבעה עשר בתמוז, וביקש לבטל בכלל, או באופן חד פעמי, את תשעה באב.

חנוכה – אזכור לחנוכה, בעל משמעות הלכתית, נמצא במגילת תענית שחבורה בימי בית שני (בשונה מהסכוליון שחובר בתקופה מאוחרת יותר). על הרקע להתהוות של חנוכה אנו למדים מספר מקבים א.²¹ התאריך של כ"ה בכסלו נקבע לתחילתו של חנוכה, משום שביום זה טמאו הסורים הסלוקים את המזבח, בהקריבם קורבנות על הבמה אשר על המזבח,²² ולכן נקבעה חנוכתו ליום זה.²³ דברים אלה שבספר מקבים א' נותנים הסבר לסיבת חנוכה – חנוכת המזבח, ואילו ספר מקבים ב'²⁴ מסביר, שחגגו שמונה ימים כמו את חג הסוכות.²⁵ מנהג הדלקת נרות בחנוכה נזכר רק בתקופה מאוחרת יותר אצל יוסף בן מתתיהו, הכותב שמאז ועד ימיו חנוכה מתאפיינת בהדלקת נרות, אך הוא אינו יודע מדוע, אלא רק מביע השערה.²⁶

המקורות התנאיים המשוקעים בתלמוד הבבלי מלמדים על קיומה של מצוות הדלקת נר

מפרסם עצמו שני ימים בשנה... ונוטע נטיעה בפורים".¹³

נמצאנו למדים, שרבי יהודה הנשיא פעל להמעיט בסממני הפרהסייה החיצוניים של פורים, מחשש שימי הפורים יהיו מוקד למתיחות ועוינות בין יהודים ונוכרים בא"י, ולכן הוא צמצם את ימי קריאת המגילה, והתיר בפורים עשיית מלאכה.

שבעה עשר בתמוז ותשעה באב – התיאור שלהלן משקף את יחסו של רבי יהודה הנשיא לתעניות שבעה עשר בתמוז ותשעה באב:

אמר רבי אלעזר אמר רבי חנינא רבי נטע נטיעה בפורים, ורחץ בקרונה של צפורי בשבעה עשר בתמוז וביקש לעקור תשעה באב ולא הודו לו. אמר לפניו רבי אבא בר זבדא: רבי לא כך היה המעשה אלא תשעה באב שחל להיות בשבת הוה ודחינהו לאחר השבת. ואמר רבי הואיל ונדחה ידחה, ולא הודו לו חכמים. קרי עליה "טובים השנים מן האחד" (קהלת ד:ט).¹⁴

שורשי תענית תשעה באב בימים שהתענו בהם לאחר חורבן בית ראשון. ההלכה הקדומה החילה על תשעה באב את דיני האבל המשפחתיים, וקבעה: "כל מצוות הנוהגות באבל נוהגות בתשעה באב".¹⁵ מכלול האיסורים של תשעה באב היה שילוב בין תענית ציבור ליום אבל אישי, שהאבלות הודגשה והובלטה בו, והיא הייתה המאפיין הייחודי של היום. חכמי אושא החילו מקצת מדיני האבלות של תספורת וכיבוס מעבר לתשעה באב עצמו.¹⁶ בדומה לכך, הלכה תנאית אחרת החילה גם מקצת מדיני תענית ציבור מעבר לתשעה באב, וקבעה: "מראש חדש ועד תענית העם ממעטין מעסקיהן מלישא ומליתן, מלבנות ולנטוע ומליארס ומלישא... ויש אומרים כל החדש אסור".¹⁷ מקורות אלה מלמדים, שבדור אושא עדיין נשמר תשעה באב על כל חומרותיו, אולם אצל רבי יהודה הנשיא חל שינוי ביחס לתשעה באב. לפי אחת המסורות הוא ביקש לעקור בכלל את תשעה באב, או רק לבטלו כשחל בשבת, ואמר, שהואיל ונדחה ידחה. גם אם

18 משנה מגילה א, ג.
 19 משנה תענית ד, ו. ראו ד' הרמן, "השפעת הנשיאים על עיצוב דפוסי האבלות לתשעה באב", **אסופות ח (תשנ"ד)** קמא – קמז; הנ"ל, "הבדלי הגישות בין חכמי יבנה לוד והגליל ליום תשעה באב והשתקפותם בדיני היום – פרק בתולדות התהוותו של תשעה באב בימי התנאים", *H.U.C.A.*, 53 (2002) א – כה.
 20 ראו ש' קליין, **ספר הישוב** (ירושלים תרצ"ט) א עמ' 133.
 21 מקבים א ד, מז – נח.
 22 שם א, נט.
 23 שם ד, נד: מקבים ב י, ה.
 24 מקבים ב י, א – ו.
 25 בספרות המאוחרת הוזכרו טעמים נוספים לאורך החג: נס פך השמן, מציאת שבעה/שמונה שיפורים וזמן ההליכה להבאת שמן טהור מחלקו של אשר שבתקוע.
 26 **קדמוניות יב**, עמ' 325-323.

13 ירושלמי מגילה א א, ע ע"ב.
 14 בבלי מגילה ה ע"א – ע"ב: ירושלמי תענית ד ט, סט ע"ג: ירושלמי יבמות ו ו, ז ע"ד.
 15 בבלי תענית ל ע"א.
 16 בבלי תענית כט ע"ב.
 17 בבלי יבמות מג ע"ב.

על שלחנו ודין³⁴. ניתן לראות את הביטוי: "שעת סכנה" שבברייתא, כמו גם במקומות אחרים שביטוי זה מופיע, כמתייחס לגזירות הדתיות שגזר אדריאנוס בתקופה זו.³⁵ הר"ש ליברמן מציין, שהסיבה שגזרו על נר חנוכה וגם על פסח היא, משום שחגים אלה הם חגים לאומיים שהזכירו ליהודים את ניצחונותיהם על הגויים ואת חירותם.³⁶

ממכלול המקורות התנאיים הפזורים בברייתות נראה, שחסרונה של מסכת חנוכה בולט בסדר מועד, בשונה מהכללתה של מסכת מגילה שם. פורים שימש ציון למאורע שהתרחש מחוץ לארץ ישראל; היהודים הרגו את שונאיהם, והחשש של רבי יהודה הנשיא היה שקיום סממני פורים בפרהסיה עלולים להוות מוקד למתיחות עם הסביבה הנוכרית. חנוכה שימש ציון למאורע שהיה בארץ ישראל וקשור לבית המקדש. החשש של רבי יהודה הנשיא היה, שהנצחת חנוכה עלולה לעורר רצון לחקות את הצלחותיהם של המקבים, בכל מה שקשור למקדש, ולכינון מדינה יהודית עצמאית. נראה לנו שמחמת זה התעלם רבי יהודה הנשיא לחלוטין מחנוכה, ואולי אף חשב לבטלו. חוסר ההתייחסות לחנוכה בולט, כאמור, באי הקצאת מסכת לחנוכה. כנראה שהנחו אותו כאן שיקולים מדיניים. אם צודקים אנו בהצעתנו זאת, הרי שניתן לצרף גם שיקול מדיני למערכת השיקולים, בנוסף לשיקולים הלכתיים, ספרותיים ולשוניים שעמדו לפניו בעריכת המשנה.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:
<http://www1.biu.ac.il/parasha2>
 כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
 ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.
 הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן
 יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון עורכת לשון: רחל הכהן שיף

34 בבלי שבת כא ע"ב.
 35 ראו מכילתא דרבי ישמעאל (מהדורת הורוביץ - רבין: פרנקפורט תרצ"א) בחדש ו 32; ש' ליברמן, "רדיפת דת ישראל", בתוך: ש' ליברמן (עורך), ספר היובל לשלום בארון (ירושלים תשל"ה) חלק עברי, עמ' רטו.
 36 ליברמן, שם, עמ' ריז, הערה 30.

בחנוכה: "מצות חנוכה נר איש וביתו..."²⁷. הברייתא אינה מבארת את הקשר שבין מצוות חנוכה, המציינת את חנוכת המזבח, לבין הדלקת הנר דווקא.²⁸ עד דור אושא אין לנו עדויות על הדלקת נרות מחוץ לבית, כך שיש להניח שההדלקה בתוך הבית נהגה בימי בית שני, ואחר כך גם בתקופת יבנה. רק בדור אושא אנו שומעים לראשונה מהברייתא על הנוהג להדליק נרות חנוכה מחוץ לבית. הברייתא מתארת מצב שחווני הדליק נר חנוכה מחוץ לחנותו, והתרחשה שריפה שהסבה נזק לרכוש.²⁹ רבי יהודה הנשיא שיקע דעה זו במשנה.³⁰ הברייתא אינה מציינת את הסיבה להדלקת הנרות בחוץ. יש להניח, שלו היה הטעם קשור לפרסום הנס, היו הדברים נכתבים שם. אולם מכיוון שסיפור הנס נזכר לראשונה רק בתלמוד הבבלי, כנראה שאין ולא היה קשר בין הדלקת נר חנוכה מחוץ לבית, לבין פרסום הנס.

כנראה שהרקע להנחת נר חנוכה בחוץ קשור לתקופת מרד בר כוכבא, כשאדריאנוס החל באופן הדרגתי לאסור קיום מצוות, עוד קודם הדיכוי המוחלט של המרד.³¹ היהודים ביקשו להבליט את דבקתם בקיום המצוות ע"י עשיית מצוות בפרהסיה; אותן מצוות שעדיין לא נאסרו לקיימן, וביניהן נר חנוכה. לכן יש להניח, שעל רקע זה נשנתה ההלכה בברייתא: "נר חנוכה מצוה להניחה על פתח ביתו מבחוץ. אם היה דר בעלייה מניחה בחלון הסמוכה לרשות הרבים".³² מהרגע שהודלק נר מחוץ לבית, הוא נתפס בתודעה כנר שאין משתמשים לאורו, ועם הזמן הפך השימוש לאורו לאיסור ממש (בדומה להתפתחות המנהג להדליק בשבת שני נרות³³). עם דיכוי המרד בשנת 135 לסה"נ, כשנספו עוד גזירות, וביניהן, כנראה, האיסור להדליק נר חנוכה, נקבעה גם ההלכה השנויה בהמשך הברייתא שם: "ובשעת הסכנה מניחה

27 בבלי שבת כא ע"ב.
 28 ראו ד' שפרבר, מנהגי ישראל (ירושלים תשנ"ו) עמ' יח.
 29 תוספתא בבא קמא ו כח (מהדורת ליברמן, עמ' 27).
 30 משנה בבא קמא ו, ו.
 31 ראו א' אופנהיימר, "קדושת החיים וחירוף הנפש בעקבות מרד בר כוכבא", בתוך: י' גפני וא' רביצקי, עורכים, קדושת החיים וחירוף הנפש (ירושלים תשנ"ג) עמ' 85.
 32 בבלי שבת כא ע"ב.
 33 ראו י"מ תא שמע, מנהג אשכנז הקדמון (ירושלים תשנ"ב), עמ' 125-135.